

Teresa Maresz

„Jesień Narodów” – rozpad bloku komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej w szkolnej edukacji historycznej we współczesnej Polsce

DOI 10.24917/24504475.3.10

„Autumn of Nations” – the splitting of the communist bloc in Central and Eastern Europe as taught during history lessons in contemporary Polish schools

Abstract

As an aftermath of the World War II, a new territorial and political division of the world took place. It was in Yalta (4–11.02.1945) where the decisions were made, which were to hand the nations of Middle and Eastern Europe over to the overwhelming influence of the Soviet Union for over 40 years. The Yalta order which was settled then, opened a way for the creation of the communist bloc in this part of Europe. This state of affairs was in place until the turn of 1980s and 1990s. It was then when the systemic transformation in the countries of the so-called “Eastern Bloc” took place, when the communist parties were removed from power, the changes in the political systems of those countries took place, and the socio-economic reforms were made. Twenty-five years have passed since these events, the “Autumn of Nations” is slowly becoming a historical fact, which is definitely bringing attention of many historians. The historians’ research state is finding its reflection in the schoolbooks, and the message included in them is an information source for the young generation. This is why this article includes a detailed analysis of the way of describing the events connected with the fall of the communist bloc in Middle-Eastern Europe. The research aim of the article was the range and way of presenting the events in Europe during the “Autumn of Nations”.

Key words: World War II, Yalta, communist bloc, „Autumn of Nations”

Słowa kluczowe: II wojna światowa, Jałta, blok komunistyczny, „Jesień Narodów”

W następstwie II wojny światowej dokonał się nowy podział terytorialny i polityczny świata. To w Jałcie (4–11.02.1945) zapadły decyzje, które na przeszło czterdzieści lat oddały narody Europy Środkowej i Wschodniej pod przemożny wpływ Związku Radzieckiego. Powstały wówczas ład jałtański otworzył drogę do zbudowania bloku komunistycznego w tej części Europy. Taki stan trwał aż do przełomu lat 80. i 90. ubiegłego stulecia. To wtedy dokonała się transformacja ustrojowa w krajach tzw. bloku wschodniego, odsunięto wówczas od władzy partie komunistyczne, dokonano też zmian w ustroju państw tego regionu, a także przeprowadzono reformy społeczno-gospodarcze. Od tamtych wydarzeń minęło już dwadzieścia pięć lat. „Jesień Narodów” powoli staje się faktem historycznym, nad którym badacze dziejów z uwagą pochylają głowę. Problem jednak tkwi w tym, że historyk go opisujący niekiedy sam w nim bezpośrednio uczestniczył lub przynajmniej był jego aktywnym obserwatorem. W takiej sytuacji trudno mówić o obiektywizmie w jego sposobie narracji.

Rozpad bloku komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej nie dokonał się z dnia na dzień. Był to proces zmian zachodzących w wielu dziedzinach życia społecznego¹. Chociaż umownie za początek tych wydarzeń przyjmuje się rok 1989, to jednak ich korzenie sięgają czasów wcześniejszych. Kryzys polityczny i gospodarczy w krajach bloku komunistycznego przyczynił się do wzrostu nastrojów niezadowolenia społecznego, a to z kolei spowodowało wzmożoną działalność ruchów opozycyjnych. Wydarzenia w jednym kraju pociągnęły za sobą, na zasadzie upadających kostek domina, kolejne wystąpienia w pozostałych państwach tzw. demokracji ludowej.

Wydarzenia sierpniowe w 1980 roku w Polsce otworzyły drogę do demokracji nie tylko w naszym kraju, ale i w państwach wspomnianej już części Europy (na Węgrzech, w NRD, Czechosłowacji, Rumunii, Bułgarii, Albanii). Pomimo tego, że w mediach (w prasie, telewizji i Internecie) przypominano o zbliżającej się rocznicy „Jesieni Narodów”, organizowano konferencje naukowe czy też wystawy i wieczornice dla szerszego grona odbiorców, to jednak wiedza, zrozumienie i świadomość społeczna na ten temat nie była imponująca, czego dowodem były wypowiedzi ludzi w ramach badań ankietowych i sond ulicznych w mediach. A przecież obecne pokolenie Polaków wieku średniego pośrednio lub wręcz bezpośrednio uczestniczyło w tamtych wydarzeniach. Jakże pamięć ludzka jest ulotna, szybko zapominamy o tym, co się wtedy wydarzyło, jakże szybko przyzwyczajamy się do nowej sytuacji. Ponadto aktualna codzienność stawia przed nami nowe wyzwania.

To ludzie tworzą historię, a wiedzę i pamięć o tym, co minęło należy zachować dla następnych pokoleń. Już w XVI wieku Jan Zamojski (wielki polski

¹ J. Szczepański, 1999.

polityk i mąż stanu) napisał: „Zawsze takie będą Rzeczypospolite, jakie ich młodzieży chowanie... Nadto przekonany jestem, że tylko edukacja publiczna zgodnych i dobrych robi obywateli”². Czy rzeczywiście współczesna polska edukacja stara się sprostać temu zadaniu? Stan badań historyków znajduje odzwierciedlenie w podręcznikach szkolnych. Odgrywają one istotną rolę w edukacji społeczeństwa każdego państwa. Przekazy zawarte w nich stanowią źródło informacji dla młodego pokolenia. W klasach młodszych uczniowie są bardziej podatni na sugestie płynące z kart podręcznikowych. Młodzież z klas starszych zaczyna bardziej krytycznie podchodzić do narzucanych jej poglądów. Dlatego też w poniższym artykule sposób opisu zagadnień związanych z rozpadem bloku komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej został poddany wnikliwej analizie. Celem badawczym był zakres i sposób prezentacji wydarzeń w Europie w czasach tzw. Jesieni Narodów.

Zaledwie okrzepła jedna reforma systemu oświatowego, dokonująca podziału edukacji na szkołę podstawową, gimnazjum i szkołę ponadgimnazjalną, a od 2009 roku zaczęła obowiązywać nowa struktura systemu oświatowego. Przewidywała ona edukację szkolną na czterech etapach³. Nauczanie historii odbywało się w szkole podstawowej (II etap edukacyjny: klasy IV–VI, w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo”), w gimnazjum (III etap: klasy I–III) oraz w szkole ponadpodstawowej (IV etap: klasa I – zakres podstawowy oraz klasy II–III – zakres rozszerzony, a także w klasach II–III w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”). Na II etapie edukacyjnym (w klasach IV–VI szkoły podstawowej) w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo” uczeń w niewielkim stopniu poznawał dzieje Europy i świata. Zgodnie z założeniami „Podstawy programowej” z 23.12.2008 roku edukacja w szkole podstawowej nastawiona była na przybliżenie uczniom głównie dziejów polskich i to głównie w epizodach. Wychodzono z założenia, iż uczeń w wieku 10–12 lat nie potrafi myśleć abstrakcyjnie i nie ma jeszcze ukształtowanej wyobraźni do percepcji problemów z historii Europy i świata. W „Podstawie programowej kształcenia ogólnego”⁴ znajdowały się jedynie: problem zależności Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej od ZSRR i związana z tym dyktaturę partii komunistycznej, cenzura, opozycja demokratyczna oraz powstanie i działalność „Solidarności” wraz z wyjaśnieniem zmian, które do-

² Jan Zamoyski, z aktu fundacyjnego Akademii Zamojskiej, 1600 r.

³ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. z 2009 r., nr 4, poz. 17.

⁴ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. z 2012 r., poz. 977.

konały się Polsce w 1989 roku. Tę wiedzę pozyskiwali 12-letni uczniowie. Z racji młodego wieku odbiorcy materiał faktograficzny nie był nazbyt rozbudowany. „Podstawa programowa” wówczas obowiązująca zawierała następujące zapisy efektów kształcenia:

1. „uczeń wskazuje na mapie granice Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i wymienia jej sąsiadów;
2. opowiada o Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, używając pojęć: odbudowa zniszczeń wojennych, awans społeczny i likwidacja analfabetyzmu, planowanie centralne, zależność od ZSRR, dyktatura partii komunistycznej, cenzura, opozycja demokratyczna”;
a zaraz potem:
3. „wskazuje na mapie III Rzeczpospolitą i jej sąsiadów;
4. opisuje powstanie i działania «Solidarności», używając określeń: strajk, walka bez przemocy, stan wojenny, «Okrągły Stół»;
5. wyjaśnia, jakie najważniejsze zmiany zaszły w Polsce w 1989 r.”⁵.

Kontynuując naukę w szkole gimnazjalnej uczeń nie miał już możliwości zapoznania się z tym zagadnieniem na lekcjach historii. Edukacja historyczna na III etapie kształcenia (w gimnazjum) kończyła się na omówieniu wydarzeń związanych z I wojną światową⁶. Zgodnie z założeniem treści związane z okresem transformacji ustrojowej w Polsce, jak i w pozostałych państwach bloku komunistycznego uczeń, będący w wieku 16 lat, przyswał sobie dopiero w klasie pierwszej szkoły ponadgimnazjalnej. Akcenty w „Podstawie programowej kształcenia ogólnego” zostały rozłożone tak, aby w większym stopniu przybliżyć mu zmiany w Polsce aniżeli w całym bloku komunistycznym. Odnośnie sytuacji międzynarodowej od ucznia wymagano, aby umiał dokonać jedynie charakterystyki przemian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w 1989 roku. Natomiast w większym stopniu przewidywano zapoznanie go z „rozkładem systemu komunistycznego w Polsce – polską drogą do suwerenności”. Jak zapisano w „Podstawie programowej kształcenia ogólnego”, w następstwie nauki historii w klasie pierwszej w szkole ponadgimnazjalnej uczeń:

1. „wyjaśnia znaczenie pontyfikatu Jana Pawła II dla przemian politycznych w Polsce;
2. wyjaśnia przyczyny i skutki wydarzeń sierpniowych 1980 r. oraz ocenia rolę «Solidarności» w przemianach politycznych i ustrojowych;
3. przedstawia okoliczności wprowadzenia i następstwa stanu wojennego;
4. opisuje najważniejsze postanowienia «Okrągłego Stołu»;

⁵ Ibidem, s. 42.

⁶ Ibidem, s. 134–135.

5. charakteryzuje przemiany polityczne, społeczno-gospodarcze i kulturowe po 1989 r.;
6. przedstawia okoliczności i ocenia znaczenie przystąpienia Polski do NATO i Unii Europejskiej”⁷.

Dopiero uczeń, który zdecydował się na dalszą naukę historii w zakresie rozszerzonym (w klasach II–III szkoły ponadgimnazjalnej), miał szansę na zgłębienie problemu rozpadu bloku komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej, chociaż i tu w ramach „Podstawy programowej kształcenia ogólnego” nie było dosłownego zapisu hasła programowego, którym jest „Jesień Narodów”. W ramach zagadnienia „Europa Środkowo-Wschodnia po II wojnie światowej” uczeń:

1. „charakteryzuje proces uzależnienia się państw Europy Środkowo-Wschodniej od ZSRR, z uwzględnieniem sowytyzacji i stalinizacji;
2. wyjaśnia przyczyny zmian w polityce zagranicznej ZSRR i w polityce wewnętrznej państw satelickich ZSRR po 1956 r.;
3. charakteryzuje proces uniezależnienia się państw satelickich od ZSRR;
4. wyjaśnia przyczyny rozpadu ZSRR i bloku wschodniego;
5. opisuje przeobrażenia ustrojowe w państwach Europy Środkowo-Wschodniej i rozpoznaje charakterystyczne cechy procesu dekomunizacji w państwach bloku wschodniego po 1989 r.;
6. synchronizuje najważniejsze wydarzenia z dziejów świata, Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej oraz Polski”⁸.

Odnosnie do Polski w latach 1980–1989 uczeń:

1. „wyjaśnia ideę «Solidarności» i jej wpływ na przemiany społeczno-polityczne w Polsce;
2. charakteryzuje państwo i społeczeństwo w czasie stanu wojennego oraz ocenia społeczno-gospodarcze i polityczne skutki stanu wojennego;
3. opisuje przyczyny i skutki obrad «Okrągłego Stołu»;
4. prezentuje oceny polskiej historiografii dotyczące PRL-u”⁹.

Odnosnie do III Rzeczypospolitej uczeń:

1. „wyjaśnia międzynarodowe i wewnętrzne uwarunkowania procesu odbudowy demokratycznego państwa po 1989 r.;
2. charakteryzuje proces reformowania gospodarki polskiej;
3. ocenia dokonania III Rzeczypospolitej w polityce zagranicznej”¹⁰.

Powyższe treści były przybliżane tylko niewielkiej grupie uczniów szkół ponadgimnazjalnych. Przedmiot nauczania pod nazwą „historia” w zakre-

---

⁷ Ibidem, s. 138.

⁸ Ibidem, s. 147–148.

⁹ Ibidem, s. 148.

¹⁰ Ibidem, s. 148–149.

się rozszerzonym wybierali nieliczni uczniowie, głównie ci, którzy planowali z tego przedmiotu przystąpić do egzaminu maturalnego, a tych ostatnimi czasy było coraz mniej¹¹.

Chociaż w założeniach ustawodawcy materiał nauczania nie miał być powielany, to jednak zakres tematyczny w „Podstawie programowej kształcenia ogólnego” i tak ma układ spiralny. Treści tylko zarysowane w szkole podstawowej są rozszerzane na zasadzie wartości dodanej w gimnazjum, a materiał dotyczący XX wieku – w klasie pierwszej szkoły ponadgimnazjalnej. Tak jest właśnie odnośnie do wydarzeń sierpniowych i powstania „Solidarności”, stanu wojennego, a także „Okrągłego Stołu” i przemian dokonanych w Polsce po 1989 roku. Jedynym nowym hasłem programowym w tym zakresie w klasie pierwszej szkoły ponadgimnazjalnej w porównaniu ze szkołą podstawową była bardzo ogólnie zdefiniowana „charakterystyka przemian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w 1989 r.”¹². To od autorów podręczników zależało w jakim stopniu tak enigmatyczny zapis z „Podstawy programowej” został przez nich opisany, a od nauczyciela prowadzącego lekcję, jak szeroko omawiał te przemiany.

Biorąc pod uwagę powyższe spostrzeżenia, w dalszej części niniejszego artykułu dokonana została analiza treści podręczników szkolnych do nauczania historii na IV etapie kształcenia, ale tylko w zakresie podstawowym, gdyż przeważająca część uczniów na tym poziomie kończyła swoją regularną edukację historyczną w szkole¹³. Kryzys gospodarczy, trudności finansowe wydawnictw szkolnych, a także konkurencja sprawiły, iż oferta podręcznikowa nie była już tak bogata, jak w przypadku poprzedniej reformy. Na liście podręczników dopuszczonych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej do użytku szkolnego widniało zaledwie osiem tytułów (opublikowanych przez sześć wydawnictw). Wszystkie one ukazały się w roku 2012¹⁴:

- *Historia. Wiek XX*. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy, Dariusz Stola, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2012;
- *Po prostu historia*. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy, Rafał Dolecki, Krzysztof Gutowski, Jędrzej Smoleński, WSiP, Warszawa 2012;

¹¹ W 2015 roku ukazały się pierwsze podręczniki z zakresu rozszerzonego, np. J. Kłaczko, A. Zielińska, 2015.

¹² Ibidem, s. 137.

¹³ Uczniowie, którzy nie zdecydowali się na dalszą edukację historii w zakresie rozszerzonym, dalej będą poznawali dzieje w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”. Były to moduły tematyczne w przekroju przez wszystkie epoki.

¹⁴ Portal MEN: http://www.men.gov.pl/podreczniki/wykaz_dopuszczone_lista1.php [dostęp: 17.05.2014].

- *Odkrywamy na nowo. Historia. Historia najnowsza*. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy, Bogumiła Burda, Bohdan Halczak, Roman Maciej Józefiak, Anna Roszak, Małgorzata Szymczak, OPERON, Gdynia 2012;
- *Historia. Ciekawi świata*. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy, Janusz Ustrzycki, OPERON, Gdynia 2012;
- *Historia. Poznajemy przeszłość. Dzieje najnowsze*. Szkoła ponadgimnazjalna. Zakres podstawowy, Zofia T. Kozłowska, Irena Unger, Stanisław Zajac, SOP Oświatowiec, Toruń 2012;
- *Teraz historia*. Szkoła ponadgimnazjalna. Zakres podstawowy, Stanisław Zajac, SOP Oświatowiec, Toruń 2012 (wyd. 2);
- *Poznać przeszłość. Wiek XX*. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy, Stanisław Roszak, Jarosław Kłaczek, Nowa Era, Warszawa 2012;
- *Ku współczesności. Dzieje najnowsze 1918–2006*, Podręcznik do historii dla klasy i szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy, Andrzej Brzozowski, Grzegorz Szczepański, STENTOR, Warszawa 2012.

Punktem wyjścia do omówienia wydarzeń z lat 1989–1991 dla autorów wszystkich analizowanych podręczników były postanowienia, które zapadły w Jałcie i Poczdamie. To wtedy doszło do podziału wpływów oraz do oddania środkowej i wschodniej części Europy w krąg wpływów Związku Radzieckiego. Żaden autor podręcznika, pisząc o ZSRR, nie posłużył się jakże popularnym ostatnimi czasy dosłownym tłumaczeniem z języka rosyjskiego nazwy tego państwa jako ZSRS¹⁵.

„Podstawa programowa kształcenia ogólnego” dla historii na IV etapie kształcenia w zakresie podstawowym w efektach kształcenia przewidywała: „uczeń charakteryzuje przemiany społeczno-polityczne w Europie Środkowo-Wschodniej w 1989 r.”. Aby jednak tego nauczyć młodego człowieka autorzy

¹⁵ W dwudziestoleciu międzywojennym XX wieku w powszechnym użyciu miał zastosowanie spolszczony przymiotnik „sowiecki”: Związek Sowiecki / rząd sowiecki (*Sovetskij Soûz; sovetskaâ vlast*). Używano wówczas równolegle „radziecki” i „sowiecki”, które to stwierdzenia wówczas miały wydźwięk neutralny. Natomiast w czasach PRL oficjalnie posługiwano się przymiotnikiem „radziecki”, traktując słowo „sowiecki” pejoratywnie. Po 1989 roku powrócono do nazewnictwa przedwojennego, chociaż część społeczeństwa, w tym i wielu historyków pozostała przy tym z lat powojennych.

A. de Lazari, 2009, wskazał na trudności w rozróżnianiu przez Polaków pojęć rosyjskość i sowieckość. Jego zdaniem to naród radziecki powstał jako kategoria w rzeczywistości sowieckiej. Dlatego też, pisząc o państwie, społeczeństwie, obywatelach, gospodarce, kulturze należy posługiwać się terminem „radziecki” (stosownie do zasad poprawności językowej). Z kolei, odnośnie systemu czy ideologii w tym państwie można zastosować przymiotnik „sowiecki” (ros. *sovetskij*).

podręczników sięgnęli do wydarzeń poprzedzających te przemiany i opisali okoliczności podziału Niemiec (NRD i RFN), a także wydarzenia w Polsce i na Węgrzech w 1956 roku oraz w Czechosłowacji w 1968 roku czy też w Polsce w latach 1968, 1970 i 1976. Tym samym scharakteryzowali sytuację państw będących w strefie wpływów ZSRR.

Ministerstwo Edukacji Narodowej wprowadziło jedną „Podstawę programową”, ale zezwoliło na korzystanie z różnych podręczników. Pluralizm podręcznikowy doprowadził do tego, że zakres materiału zaprezentowany w podręcznikach był zróżnicowany (bardziej lub mniej szczegółowy). Jedno, co łączyło wszystkie analizowane podręczniki, to retoryka. Autorzy bardzo chętnie posługiwali się tymi samymi zwrotami i składniami zdań typu: sowietyzacja / stalinizacja Europy Środkowo-Wschodniej, dominacja ZSRR w Europie Środkowej i Wschodniej, sprawowanie przez ZSRR kontroli nad swoimi «satelitami», rusyfikacja narodów ZSRR, sowietyzacja Polski itp. Rządy w państwach bloku wschodniego zostały przez autorów analizowanych podręczników, w większości przypadków zaprezentowane negatywnie i ocenione. W podręcznikach można było przeczytać o opresyjnym reżimie bloku wschodniego, budowie państwa totalitarnego, likwidacji pluralizmu w życiu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturalnym, o falach terroru, propagandzie, cenzurze, sterowaniu masami, represjach (aresztowaniach, brutalnych przesłuchaniach, wyrokach więzienia lub obozach pracy, karnej służbie wojskowej w kopalniach węgla, utracie pracy itp.), o pozyskiwaniu informatorów i agentów, którzy szpiegowali kolegów z pracy, sąsiadów, przyjaciół, a nawet członków rodziny, a „w sercach ludzi zakorzeniał się strach”¹⁶.

Nie było podręcznika, w którym by nie zamieszczono po kilka zdjęć z budowy muru berlińskiego w 1961 r. czy też radzieckich czołgów na ulicach Budapesztu w 1956 r. i Pragi w 1968 r. Z kolei życie społeczne „za żelazną kurtyną” ilustrowano uczniom tylko zdjęciami pustych półek w sklepach i kolejek oraz zdjęciami ze strajków i manifestacji. Z kart podręcznikowych płynął głównie przekaz o siłowych rozwiązaniach, a zabrakło prezentacji życia codziennego w omawianym okresie. Należy dodać – były to z reguły te same zdjęcia (m.in. wiec w Hucie Warszawa czy też robotnicy niosący na drzwiach ciało Zbigniewa Godlewskiego).

Był to jedyny obraz ówczesnego życia w państwach bloku wschodniego. Nikt w tym miejscu nie kwestionuje negatywnej oceny czasów komunistycznych, jednak narracja podręcznikowa nie może być jednostronnie ukierunkowana na negację minionych czasów. Nawet drobne sukcesy na przykład

¹⁶ D. Stola, 2012, s. 154.

w dziedzinie budownictwa mieszkaniowego czy też produkcji samochodów osobowych Fiata 126p, natychmiast były dyskredytowane i opatrywane komentarzem wskazującym na brak estetyki osiedli mieszkaniowych czy też spekulacji na giełdach samochodowych¹⁷. Czytając najnowsze podręczniki do historii XX wieku odnosiło się wrażenie, że za „żelazną kurtyną” panowało jedynie wszechogarniające zniewolenie, dyktatura i terroryzm, a społeczeństwo nic innego nie robiło tylko konspirowało i przechodziło do opozycji wobec ówczesnej władzy. W takim naświetleniu wydarzeń było sporo racji, ale nie jest to jedyny obraz czasów minionych, o czym autorzy współczesnych podręczników w ferworze negacji przeszłości zapominali. W ich podręcznikach dostrzega się jednoznaczną pochwałę powojennej polityki państw Zachodu, wręcz zachwyty nad poziomem życia społeczeństw Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych, a także podziwy dla pokojowych stosunków panujących między nimi (pomijając oczywiście konflikty na Bliskim Wschodzie i w Azji). Na tym tle powojenna Europa Środkowa i Wschodnia, w ujęciu wszystkich autorów analizowanych podręczników, wypadła jako jeden wielki obóz zgnębnionego świata. Uczeń, czytający te podręczniki, otrzymywał tylko jeden obraz życia społeczeństwa w drugiej połowie XX wieku. Mógł odnieść wrażenie, że lata młodości jego dziadków i rodziców zostały całkowicie zaprzepaszczone, a pięćdziesiąt lat po II wojnie światowej to „czarna dziura” w dziejach jego Ojczyzny.

Ikonografia w podręcznikach z omawianego okresu z reguły sprowadzana była do tych samych – symbolicznie ujętych – zdjęć: „Okrągłego Stołu” w Polsce, burzenia muru berlińskiego w NRD, manifestacji w Pradze i wystąpienia Vaclava Havla¹⁸.

Dobrym zabiegiem metodycznym zastosowanym w podręcznikach szkolnych było zamieszczanie obok tekstu autorskiego map tematycznych. Z jednej strony ilustrowały one podział polityczny Europy po II wojnie światowej oraz przynależność państw europejskich do bloków militarnych (NATO i Układ Warszawski)¹⁹, a z drugiej – przedstawiały rozpad ZSRR,

¹⁷ A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012, s. 250.

¹⁸ S. Roszak, J. Kłaczko, 2012, s. 328–329.

¹⁹ Ibidem: „Europa po 1945 roku. Nowy układ sił w Europie po zakończeniu II wojny światowej” (s. 222), „Początek integracji europejskiej. Podział polityczny po II wojnie światowej” (s. 272); A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012: „Europa po II wojnie światowej” (s. 163), „NATO i Układ Warszawski – układ sił w okresie zimnej wojny” (s. 174), „Początki demokracji ludowej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej” (s. 177), „Integracja Europy Zachodniej w latach zimnej wojny” (s. 180), „Rozpad ZSRR” (s. 274), „Rozpad Jugosławii” (s. 277); D. Stola, 2012: „Podział Niemiec i zmiany terytorialne w Europie po II wojnie światowej” (s. 115), „Europa podzielona na dwa wrogie bloki militarno-polityczne” (s. 127), „Jednoczenie się Europy po 1989

Czechosłowacji czy Jugosławii, a także upadek bloku wschodniego. Na szczególną uwagę zasługują mapy (niestety tylko w dwóch na osiem podręczników) zatytułowane „Jesień Ludów w Europie” – ilustrujące „rozpad systemu komunistycznego” / „rozpad bloku komunistycznego” na przełomie lat 80. i 90. XX wieku²⁰.

Wystąpienia na przełomie lat 80. i 90. XX wieku objęły z jednej strony LUD (lud – zbiorowość o charakterze politycznym; w państwach demokratycznych lud traktuje się jako zbiorowość będącą źródłem władzy), ale także i NARÓD (naród – wspólnota o podłożu etnicznym, gospodarczym, politycznym, społecznym i kulturowym wytworzona w procesie dziejowym, przejawiająca się w świadomości swych członków²¹). Sam termin dla określenia wydarzeń, które miały miejsce na przełomie lat 80–90. XX wieku w Europie Środkowo-Wschodniej przysparzał autorom podręczników szkolnych do historii sporą trudność. Jedni (5) pisali o „Jesieni Narodów”²², inni (3) o „Jesieni Ludów”²³. Bywało też i tak, iż tytuł rozdziału brzmiał „Jesień Narodów”, a w jego zawar-

---

roku” (s. 135), „Rozpad ZSRR” (s. 215), „Europa na początku XXI wieku” (s. 223), „Rozpad Jugosławii” (s. 225); B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012: „Podział polityczny Europy po II wojnie światowej” (s. 231), „Kraje, które przystąpiły do planu Marshalla, i udzielona im pomoc” (s. 235), „Kraje skupione w NATO i Układzie Warszawskim” (s. 241), „Państwa Europy Środkowo-Wschodniej” (s. 244), „ZSRR w latach 1945–1989” (s. 275), „Upadek ZSRR i kształtowanie się Wspólnoty Niepodległych Państw 1989–1999” (s. 284), „Wojna w byłej Jugosławii” (s. 291), „Etapy poszerzania Unii Europejskiej” (s. 299); S. Zając, 2012: „Europa Środkowa i Wschodnia w latach 1945–1948” (s. 148), „Podział Niemiec i Austrii na strefy okupacyjne” (s. 152), „Podział militarny Europy w drugiej połowie XX wieku” (s. 154), „Rozpad Związku Radzieckiego” (s. 254), „Podział polityczny Jugosławii po 1991 roku” (s. 255), „Etapy rozwoju integracji europejskiej po 2007 roku” (s. 257); J. Ustrzycki, 2013: „Podział polityczny Europy w latach 1949–1955” (s. 227), „Integracja Europy Zachodniej w latach 1945–1960” (s. 247), „Rozpad ZSRR w latach 1990–1992” (s. 282); S. Roszak, J. Kłaczek, 2012: te same mapy, co w poprzednim podręczniku tego samego wydawnictwa – SOP (s. 237, 243, 246, 333, 334, 336); R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012: „Niemcy i Austria po zakończeniu II wojny światowej” (s. 263), „Kraje NATO i Układu Warszawskiego – planowane ataki wojsk Układu Warszawskiego na Europę” (s. 277), „Jesień Ludów” (s. 302); „Rozpad ZSRR” (s. 304).

²⁰ S. Roszak, J. Kłaczek, 2012, s. 327; R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 302.

²¹ A. Kłosowska, 1996.

²² Z.T. Kozłowska, I. Unger, S. Zając, 2012, s. 331; B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012, s. 285; D. Stola, 2012, s. 212; J. Ustrzycki, 2013, s. 277; A. Brzozowski, G. Szczepański, s. 270.

²³ R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 298; S. Zając, 2012, s. 253; S. Roszak, J. Kłaczek, 2012, s. 326.

tości autorzy zamiennie, bez wyjaśnienia uczniom różnicy, posługiwali się wyrażeniem „Jesień Ludów”²⁴.

To dwunazewnictwo jest obecne powszechnie również w historiografii oraz w mediach. Bardzo często autorzy wystąpień publicznych czy też publikacji posługują się nimi zamiennie, wręcz mówiąc/pisząc: „Jesień Ludów” **lub** „Jesień Narodów”, traktując oba wyrażenia jako tożsame. Chociaż daje się zauważyć wyraźną przewagę tego pierwszego – „Jesień Narodów”. Warto byłoby uczniom w ramach lekcji historii, a także wiedzy o społeczeństwie wyraźnie wyjaśnić, czy była to „Jesień Ludów” czy też „Jesień Narodów”, a może jedno i drugie. „Jesień Ludów” to określenie przełomu politycznego, który dokonał się w 1989 roku w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, a „Jesień Narodów” – to upadek wpływów Związku Radzieckiego w tej części Europy. Chociaż należy pamiętać, iż w preambule do konstytucji III Rzeczypospolitej widnieje zapis: „my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej”²⁵. Ta deklaracja wyraźnie wskazuje na dwa procesy, które się wówczas dokonały: transformacja ustrojowa w byłych państwach tzw. demokracji ludowej oraz rozpad bloku komunistycznego z dominującą pozycją Związku Radzieckiego. Zwłaszcza dla młodego odbiorcy istotna jest poprawność i przejrzystość przekazywanych komunikatów.

W dobie obchodów rocznicowych „Jesieni Narodów” – Polacy niejednokrotnie podnosili kwestię pierwszeństwa przemian dokonanych w tamtych czasach. Wskazywano na wystąpienia na Wybrzeżu, powstanie „Solidarności” oraz obrady „Okrągłego Stołu”, w konsekwencji których doszło do pierwszych wolnych wyborów w bloku wschodnim. Niestety w świadomości europejskiej te wydarzenia są przysyłane innym, bardziej wyrazistym i spektakularnym – zburzeniem muru berlińskiego. Co może być tego przyczyną? Problem wewnętrznych sporów politycznych o ważność i pierwszeństwo polskich symboli, którymi są m.in. Lech Wałęsa czy obrady „Okrągłego Stołu” dobitnie pokazuje, iż zgoda buduje, a niezgoda rujnuje. W tym kontekście jednak pozostaje kwestia wizerunkowa oraz edukacyjna własnego, a także obcego społeczeństwa. Cóż się dziwić, przecież nawet uczniowie, czytający polskie podręczniki do historii mogli odnieść wrażenie, że upadek komunizmu w tej części Europy dokonał się wraz ze zburzeniem muru berlińskiego. Wystarczy tylko przyjrzeć się kolejności prezentowanych wydarzeń (nawet z naruszeniem chronologii) oraz doborowi nie tylko treści, ale i zdjęć zamieszczonych na kartach książek szkolnych. Zdjęcie z demontażu (burzenia) muru berlińskiego było nieodzownym elementem każdego podręcznika (niekiedy było ich kilka w różnych

²⁴ Z.T. Kozłowska, I. Unger, S. Zając, 2012, s. 331.

²⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Preambuła.

ujęciach)²⁶. Zdarzało się, że autorzy podręczników sami sugerowali czytelnikowi, iż symbolem rozpadu systemu komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej było właśnie zburzenie muru berlińskiego²⁷. Również okładka książki bywa podpowiedzią na temat tego, o czym będzie można przeczytać w danym podręczniku. Tak było w przypadku podręcznika *Ku współczesności. Dzieje najnowsze* – mimo że tytuł sugerował zawartość materiału z lat 1918–2006, to jedynym elementem dekoracyjnym (informacyjnym) okładki było właśnie dużego formatu zdjęcie przedstawiające spontaniczne burzenie muru berlińskiego.

W co drugim podręczniku (4 na 8) rozdział poświęcony upadkowi bloku komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej poprzedzało omówienie wydarzeń w Polsce w tym czasie²⁸. Uczeń najpierw zapoznawał się z polityką Michaiła Gorbaczowa i jej konsekwencjami, czytając, np.: „Hasła pierestrojki, ocieplenie relacji bloku wschodniego z państwami zachodnimi oraz przyzwolenie władz ZSRR na reformy gospodarcze i eksperymenty polityczne wykorzystwały niektóre ekipy rządzące państwami satelickimi”²⁹; „Kryzys w ZSRR oraz polityka M. Gorbaczowa miały ogromny wpływ na rozwój sytuacji wewnętrznej w państwach bloku komunistycznego”³⁰. Po czym następował w większym lub mniejszym stopniu opis wydarzeń na Węgrzech, w Czechosłowacji, Rumunii, Bułgarii oraz NRD.

W jednych podręcznikach „Jesień Ludów” czy też „Jesień Narodów” (wyrażenie stosowane zamiennie przez autorów analizowanych podręczników) zaprezentowano w miarę obszernie. Natomiast w innych – omówienie tego zagadnienia autorom zajęło zaledwie stronę. Tym samym zakres merytoryczny zagadnienia został zredukowany do minimum. W najbardziej wyważonym tonie „Jesień Narodów” została omówiona w podręczniku *Historia. Ciekawi świata*. Materiał rzeczowy (faktograficzny) w tym podręczniku obejmował najważniejsze wydarzenia: demokratyzację życia na Węgrzech, informację o zmianie nazwy tego państwa oraz zwycięskich wyborach parlamentarnych, a w Niemczech o otwarciu granic z Berlinem Zachodnim i Konferencji 2+4 czy też o odsunięciu od władzy bułgarskiego przywódcy Teodora Żiwkova, któ-

²⁶ A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012, s. 272; S. Roszak, J. Kłaczko, 2012, s. 328; D. Stola, 2012, s. 331.

²⁷ B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012, s. 278; D. Stola, 2012, s. 212.

²⁸ Tak jest w podręcznikach: J. Ustrzycki, 2013; S. Roszak, J. Kłaczko, 2012; R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012; B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012.

²⁹ R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 298.

³⁰ J. Ustrzycki, 2013, s. 277.

rego zastąpił prodemokratyczny opozycjonista Želju Želew. Osobne miejsce zajmowało omówienie aksamitnej rewolucji w Czechosłowacji wraz z Aleksandrem Dubčekiem i Vaclavem Havlem oraz podział państwa na Czechy i Słowację. Sporo uwagi autor poświęcił też wydarzeniom w Rumunii (zbrojnej rewolucji w Timișoarze) czy też rezygnacji z monopolu władzy w Albanii³¹. Dodatkowo z podręcznika *Poznać przeszłość. Wiek XX* uczniowie dowiadywali się o konsekwencjach Aktu KBWE czy Karcie 77, a także o zaniechaniu współpracy wojskowej i gospodarczej między krajami bloku komunistycznego w następstwie „Jesieni Ludów”³². Natomiast z podręcznika *Teraz historia* uczeń dowiadywał się jedynie, iż w Czechosłowacji doszło do „aksamitnej rewolucji” i podziału tego kraju, a „polski model rozmów przedstawicieli władzy z siłami opozycji został także zrealizowany na Węgrzech, w NRD i w Bułgarii. (...) Najbardziej tragiczny przebieg miały zmiany w Rumunii, w której dyktatorskie rządy sprawował Nicolae Ceaușescu”³³. W podobnym duchu zostały napisane podręczniki: *Ku współczesności. Dzieje najnowsze 1918–2006*³⁴ oraz *Po prostu historia*³⁵. Natomiast w podręczniku *Historia. Poznajemy przeszłość. Dzieje najnowsze*, poza ogólnymi stwierdzeniami, uczeń nie przeczytał nic konkretnego. Czasem jakość tekstu osłabiała ogólnikowość stwierdzeń i brak precyzji. Przykładowo: „system zaczął się rozpadać” – bez sprecyzowania czasu, „na ogół przebiegały one [wystąpienia] w sposób spokojny”, „w najszybszym tempie Jesień Ludów dokonała się w Czechosłowacji” – bez podania daty, okoliczności wspomnianego wydarzenia itp. Na potwierdzenie tych zarzutów można przytoczyć prawie w całości fragment jednego z podręczników: „System komunistyczny w Europie zaczął się rozpadać, do władzy zwykle dochodzili dawni działacze opozycyjni. Zmiany te, nazwane zostały Jesienią Narodów lub Jesienią Ludów, swoją kulminację osiągnęły w drugiej połowie 1989 roku. Na ogół przebiegały one w sposób pokojowy. Na Węgrzech już w czerwcu 1989 roku rozpoczęły się obrady z udziałem władz i opozycji. Wielu mieszkańców NRD zaczęło uciekać do RFN (...). Spontanicznie rozebrany został mur berliński. W najszybszym tempie Jesień Ludów dokonała się w Czechosłowacji. (...) w Bułgarii władza komunistyczna przez kilka miesięcy tłumiała protesty społeczne. Jednak w styczniu 1990 roku zgodziła się na obrady «okrągłego stołu». Potwierdzeniem dokonujących się zmian były wolne wybory”³⁶.

³¹ Ibidem, s. 277–279.

³² S. Roszak, J. Kłaczek, 2012, s. 326–327.

³³ S. Zając, 2012, s. 253.

³⁴ A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012, s. 270–271.

³⁵ R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 298–299.

³⁶ Z.T. Kozłowska, I. Unger, S. Zając, 2012, s. 331.

W każdym podręczniku oddzielne rozdziały poświęcono zjednoczeniu Niemiec, rozpadowi ZSRR oraz Jugosławii, a także powstaniu w to miejsce nowych państw i nowego układu sił politycznych.

Poglądowe podsumowanie omówienia upadku komunizmu w latach 1989–1991 w państwach Europy Wschodniej (tak została nazwana ta część Europy) znajdowało się w podręczniku *Poznać przeszłość. Wiek XX*. Autorzy w ramach rekapitulacji zestawili kalendarium podparte adekwatnymi zdjęciami:

- 6 lutego 1989 r.: Polska – początek obrad „Okrągłego Stołu” (zdjęcie obrad przy okrągłym stole);
- 11 lutego 1989 r.: Węgry – akceptacja odbudowy systemu wielopartyjnego (zdjęcie pokojowej manifestacji społeczeństwa pod flagą węgierską);
- 23 sierpnia 1989 r.: Litwa, Łotwa, Estonia – łańcuch bałtycki (zdjęcie mieszkańców państwa nadbałtyckich w ramach demonstracji przeciwko uzależnieniu od ZSRR);
- 9 listopada 1989 r.: NRD – upadek muru berlińskiego (zdjęcie spontanicznego burzenia muru);
- 17 listopada 1989 r.: Czechosłowacja – początek „aksamitnej rewolucji” (zdjęcia V. Havla na wiecu w czasie masowej demonstracji w Pradze);
- 22 grudnia 1989 r.: Rumunia – zdjęcie flagi narodowej z wyciętym gołdem komunistycznym;
- zdjęcie usuwania pomnika Lenina wraz z informacją o tym, że „z krajobrazu w szybkim tempie znikają pomniki bohaterów komunizmu, zmieniano nazwy ulic oraz zakładów pracy”³⁷.

Chociaż w podręczniku *Historia. Ciekawi świata* znajdowało się zdanie: „Jako pierwsza nową sytuację wykorzystała opozycja w Polsce, zgadzając się na rozmowy z rządzącymi komunistami (Okrągły Stół – luty–maj 1989)”³⁸, to jednak towarzyszyło mu zdjęcie ilustrujące niszczenie muru berlińskiego 9 listopada 1989 r. oraz portret Vaclava Havla, a zabrakło w tym miejscu na przykład zdjęcia Lecha Wałęsy. O narodzinach „Solidarności”, stanie wojennym i narodzinach III Rzeczypospolitej uczeń w tym podręczniku przeczytał dopiero sześćdziesiąt stron dalej.

Kwestie związane z demontażem ustroju w Polsce uczniowie klasy pierwszej szkoły podstawowej poznawali w miarę dokładnie. Temu zagadnieniu poświęcony był zawsze osobny rozdział, chociaż akcenty w podręcznikach zostały rozłożone w różnym stopniu. Były podręczniki, w których eksponowano działalność opozycji³⁹, w innych mądrość samych Polaków, widzących

³⁷ S. Roszak, J. Kłaczek, 2012, s. 328–329.

³⁸ J. Ustrzycki, 2013, s. 277.

³⁹ R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 352–353; S. Zając, 2012, s. 236–237; D. Stola, 2012, s. 199–201; J. Ustrzycki, 2013, s. 330–333.

konieczność porozumienia⁴⁰, a w jeszcze innych rolę Jana Pawła II i Kościoła katolickiego w Polsce⁴¹.

Konsekwentnie realizując założenia „Podstawy programowej kształcenia ogólnego”, wszyscy autorzy podręczników opisali „polski sierpień `80” oraz powstanie NSZZ „Solidarność”. Sposób narracji podręcznikowej bywał różny. W jednych podręcznikach autorzy zrelacjonowali przebieg wydarzeń, obudowując tekst zdjęciami i fragmentami tekstów źródłowych (np. postulaty zgłaszane przez gdański MKS czy też fragmenty porozumień sierpniowych zawartych w Gdańsku)⁴², natomiast w innych uciekali w wypowiedzi publicystyczne. W wielu wypadkach zamiast suchych faktów pojawiły się interpretacje i ocena, a niekiedy nawet celowe przejawianie. Przykład: „Sklepy pełne były towarów drugiej jakości, wadliwych lub wykonanych ze złych materiałów. Aby zakupić towar dobrej jakości trzeba było mieć znajomości w branży handlowej lub wręcz łapówkę”. Czasem sami autorzy byli zdziwieni tym, co sami napisali, cyt.: „O dziwo, on sam miał świadomość powagi sytuacji”⁴³ [mowa o E. Gierku w 1980 r.]. Były też i podręczniki, w których prawie nie zamieszczono żadnych konkretnych, poza stwierdzeniem, że „sytuacja gospodarcza PRL pod koniec lat 70. ciągle się pogarszała. Względny dobrobyt «epoki Gierka» skończył się, gdy zabrakło pieniędzy z zachodnich pożyczek. Po kolejnych podwyżkach cen żywności, w lipcu 1980 roku, strajki ponownie wybuchły w całym kraju. W sierpniu strajkowali m.in. stoczniowcy ze Stoczni Gdańskiej, którzy domagali się powrotu do pracy Anny Walentynowicz i Lecha Wałęsy, wyrzuconych za działalność związkową. Wałęsa powoli stawał się przywódcą całego niezależnego ruchu robotniczego”, a po tych stwierdzeniach padała zaledwie informacja o tym, że „pod koniec sierpnia 1980 roku (...) w obliczu masowych protestów rząd w końcu ustąpił po długich negocjacjach i z przywódcami strajku podpisał tzw. porozumienia sierpniowe”⁴⁴.

Oddzielne miejsce we wszystkich analizowanych podręcznikach zajmował stan wojenny. Jego omówieniu autorzy szkolnej narracji z reguły poświęcili dwie do trzech stron, zawsze opatrując tekst zdjęciami gen. W. Jaruzelskiego

⁴⁰ Z.T. Kozłowska, I. Unger, S. Zająć, 2012, s. 313–316; B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012, s. 370–372.

⁴¹ S. Roszak, J. Kłaczko, 2012, s. 337–338; A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012, s. 242, 248, 255; B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012, s. 357–362.

⁴² Z.T. Kozłowska, I. Unger, S. Zająć, 2012, s. 313–317; S. Zająć, 2012, s. 236–239; R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 358–363 i 365; J. Ustrzycki, 2013, s. 330–335; D. Stola, 2012, s. 199–202.

⁴³ B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012, s. 363.

⁴⁴ A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012, s. 244–245. Również niewiele zawiera podręcznik S. Roszak, J. Kłaczko, 2012, s. 332–333.

wyglaszajacego przemowienie 13 grudnia 1981 roku oraz czolgow i Skotow na ulicach polskich miast. Nie zawsze uczniom wyjasniono przyczynę wprowadzenia stanu wojennego w Polsce: „Rozbudzone aspiracje spolecznstwa nie daly sie pogodzic z «przewodnia rolą partii» i sojuszem z ZSRR. Juz jesienia 1980 r. władze zaczęły przygotowywać plany wprowadzenia w Polsce stanu wyjątkowego”⁴⁵ czy też: „W listopadzie 1981 r. władze PRL rozpoczęły intensywne przygotowania do wprowadzenia stanu wojennego, który miał doprowadzić do ostatecznego rozbicia opozycji. «Solidarność» zapowiadała zorganizowanie uroczystości rocznicowych upamiętniających krwawe wydarzenia grudniowe na Wybrzeżu”⁴⁶. W części podręczników, zamiast opisu przebiegu wydarzeń, zaprezentowano uczniom (co prawda prawdziwy, ale odbiegający od zasad narracji podręcznikowej) opis życia codziennego w czasie stanu wojennego, przytaczając np. słowa cenzora w trakcie rozmów telefonicznych: „rozmowa kontrolowana, rozmowa kontrolowana...”⁴⁷. Jest to ciekawostka, ale czy powinna się znaleźć w podręczniku dla uczniów szkoły ponadgimnazjalnej? Wszyscy twórcy analizowanych podręczników stan wojenny zdecydowanie potępiłi, a autorzy podręcznika *Ku współczesności. Dzieje najnowsze 1918–2006* posunęli się do tego, iż jego twórcę – gen. Wojciecha Jaruzelskiego – nazwali dyktatorem⁴⁸. Zdaniem autora podręcznika *Historia. Wiek XX* stan wojenny był jego „wygraną bitwą”, gdyż „operacja wojskowo-policyjna rozbiła struktury «Solidarności» (...), a rozkład systemu politycznego został powstrzymany”⁴⁹. Autorzy podręcznika *Poznać przeszłość. Wiek XX* uświadomili uczniom, iż o planach wprowadzenia stanu wojennego wiedziały Stany Zjednoczone, poinformowane przez płk. Ryszarda Kuklińskiego (współpracownika CIA), ale mimo to nie przekazały tej informacji kierownictwu „Solidarności”⁵⁰. Zabrakło jednak wyjaśnienia podłoża takiej decyzji. Godne zauważenia jest podejście autora podręcznika *Historia. Wiek XX*, który podjął próbę zinterpretowania, tego, co się wówczas w Polsce wydarzyło. Dariusz Stola napisał: „Stosunek do stanu wojennego głęboko podzielił społeczeństwo, oznaczał bowiem wybór nie tylko polityczny, lecz także moralny”⁵¹. Przy tym wyjaśnił, iż część Polaków popierając wprowadzenie stanu wojennego liczyła na przywrócenie w kraju porządku, a także na wydobywie gospodarki z zapaści. Nie

⁴⁵ R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 363.

⁴⁶ J. Ustrzycki, 2013, s. 335.

⁴⁷ D. Stola, 2012, s. 203.

⁴⁸ A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012, s. 246.

⁴⁹ D. Stola, 2012, s. 204.

⁵⁰ S. Roszak, J. Kłaczek, 2012, s. 334.

⁵¹ D. Stola, 2012, s. 205.

oznacza to jednak, że autor zaakceptował decyzję wprowadzenia stanu wojennego w Polsce, ale pokazał uczniom różne oblicza wydarzeń z przeszłości.

Konsekwentnie realizując „Podstawę programową” w podręcznikach omówiono przebieg rozmów „Okrągłego Stołu”. Prawie regułą było zamieszczanie tego samego zdjęcia z tych obrad, chociaż zdarzały się też inne – z rozmów w Magdalence oraz rozmów kularowych⁵². W większości podręczników zamieszczono zdjęcie Tadeusza Mazowieckiego wygłaszającego expose w sejmie w 1989 roku, za to rzadziej zdjęcie z zaprzysiężenia Wojciecha Jaruzelskiego na stanowisko prezydenta⁵³. Regułą natomiast było zamieszczanie zdjęć kolejnych prezydentów Polski aż do Lecha Kaczyńskiego. Jedynie autorzy dwóch podręczników (2 na 8) narrację podręcznikową dotyczącą wydarzeń polskich doprowadzili do prezydentury Bronisław Komorowski⁵⁴.

W pięciu podręcznikach na osiem analizowanych, do tekstu autorskiego dołączono zdjęcia polityków wraz z ich krótkimi notami biograficznymi⁵⁵.

⁵² B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012, s. 371.

⁵³ Ibidem, s. 372.

⁵⁴ Ibidem, s. 376; R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 379.

⁵⁵ Zestawienie w ramach poszczególnych podręczników według kolejności pojawiania się w nich biogramów: w podręczniku D. Słota, 2012: Harry S. Truman, Konrad Adenauer, John F. Kennedy, Robert Schuman, Nikita Chruszczow, Leonid Breżniew, Aleksander Dubczek, Lech Wałęsa, Wojciech Jaruzelski, Bronisław Geremek, Tadeusz Mazowiecki, Leszek Balcerowicz, Michaił Gorbaczow, Ronald Reagan, Vaclav Havel, Helmut Kohl, Władimir Putin; w podręczniku B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, 2012: Ławrentij Beria, Nikita Chruszczow, Leonid Breżniew, Michaił Gorbaczow, Borys Jelcyn, Władimir Putin, Dmitrij Miedwiediew, Vaclav Havel, Robert Schuman, Jan Paweł II, Władysław Gomułka, Edward Gierek, prymas August Hlond, kardynał Stefan Wyszyński, Lech Wałęsa, Wojciech Jaruzelski, ks. Jerzy Popiełuszko, Jerzy Giedroyc, Tadeusz Mazowiecki, Leszek Balcerowicz, Hanna Suchocka, Aleksander Kwaśniewski, Lech Kaczyński, Bronisław Komorowski; w podręczniku J. Ustrzycki, 2013: Ronald Reagan, Michaił Gorbaczow, Vaclav Havel, Slobodan Milošević, Borys Jelcyn, Bolesław Bierut, Witold Pilecki, Jan Józef Lipski, Stefan Wyszyński, Edward Gierek, Andrzej Czuma, Jacek Kuroń, Stanisław Pyjas, Anna Walentynowicz, Lech Wałęsa, Wojciech Jaruzelski, ks. Jerzy Popiełuszko, Aleksander Kwaśniewski; w podręczniku S. Roszak, J. Kłaczko, 2012: Bolesław Bierut, Stefan Wyszyński, Konrad Adenauer, Nikita Chruszczow, Imre Nagy, Konstanty Rokosowski, Józef Cyrankiewicz, Władysław Gomułka, Adam Michnik, Jacek Kuroń, Leonid Breżniew, Edward Gierek, Jan Paweł II, Lech Wałęsa, ks. Jerzy Popiełuszko; w podręczniku A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012: Harry Truman, Josip Broz Tito, Nikita Chruszczow, Władysław Gomułka, Imre Nagy, Leonid Breżniew, Edward Gierek, Jan Paweł II, Lech Wałęsa, Wojciech Jaruzelski, ks. Jerzy Popiełuszko, Tadeusz Mazowiecki, Leszek Balcerowicz, Michaił Gorbaczow, Ronald Reagan, Borys Jelcyn, Stanisław Tymiński, Aleksander Kwaśniewski, Lech Kaczyński.

Zestawiając te nazwiska otrzymamy pewien spójny obraz twórców tamtych wydarzeń. Byli to:

- prezydenci USA mający wpływ na wydarzenia w Europie Środkowo-Wschodniej: Harry Truman (początek zimnej wojny), Ronald Reagan (jego rola w rozmowach z Gorbaczowem i wsparcie „Solidarności” w Polsce);
- ojcowie założyciele Unii Europejskiej: Robert Schuman, Konrad Adenauer;
- politycy ZSRR/Rosji: od Nikity Chruszczowa, poprzez Michaiła Gorbaczowa do Władimira Putina (sylwetka Stalina była uczniom przybliżana w związku z wcześniejszymi wydarzeniami historycznymi);
- politycy z państw bloku wschodniego: Josip Broz Tito, Imre Nagy, Vaclav Havel;
- politycy i działacze polscy oraz duchowni:
  - politycy władzy komunistycznej: Bolesław Bierut, Władysław Gomułka, Edward Gierek, Wojciech Jaruzelski;
  - działacze opozycji: Jacek Kuroń, Adam Michnik; Lech Wałęsa;
  - prezydenci III RP: Wojciech Jaruzelski, Lech Wałęsa, Aleksander Kwaśniewski oraz niekiedy Lech Kaczyński i Bronisław Komorowski,
  - politycy III RP: Tadeusz Mazowiecki, Leszek Balcerowicz;
  - duchowni: prymas August Hlond, kardynał Stefan Wyszyński, ks. Jerzy Popiełuszko.

Nie są to wszystkie nazwiska występujące w analizowanych podręcznikach. Można jeszcze dorzucić kilka z tych, które pojawiły się bezpośrednio w tekście autorskim, a były związane z wydarzeniami „Jesieni Narodów”. Najczęściej obok Vaclava Havla (Czechosłowacja), wymieniani byli Erich Honecker (NRD), Nicolae Ceaușescu (Rumunia), Teodor Žiwkow (Bułgaria), a także Helmut Kohl, jako rzecznik zjednoczenia Niemiec.

Kolorytu podręcznikom dodawały coraz częściej zamieszczane w nich karykatury pochodzące z omawianych czasów. Jest to kolejne źródło historyczne pozwalające uczniom na zrozumienie sposobu myślenia bohaterów czasów, o których się uczą. Pojawił się: żółw popychany w stronę strajkujących w Bydgoszczy czy też ślimak z wystawionymi palcami w kształcie litery V⁵⁶, funkcjonariusz ZOMO z podpisem: „Nie myślę więc jestem”⁵⁷, a także satyra z „Tygodnika Solidarność” z kwietnia 1981 roku, pokazującą kolejkę w sklepie z podpisem: „Piszą, że «Solidarność» dolewa oliwy do ognia. Ciekawe, gdzie oni kupili tę oliwę?”⁵⁸. Wśród karykatur znalazły się także

⁵⁶ S. Zając, 2012, s. 238 i 243; Z.T. Kozłowska, I. Unger, S. Zając, 2012, s. 319

⁵⁷ Z.T. Kozłowska, I. Unger, S. Zając, 2012, s. 320.

⁵⁸ R. Dolecki, K. Gutowski, J. Smoleński, 2012, s. 361.

---

rosyjskie matrioski – anonimowy rysunek satyryczny przedstawiający rozpad ZSRR⁵⁹.

PODSUMOWANIE

To, co dzieje się dzisiaj, jutro będzie już przeszłością. To ludzie tworzą historię, ale na ile mają dystans do tego, o czym mówią/piszą konstruując obraz minionej rzeczywistości? Łatwiej historykowi jest opisać wydarzenia, względem których ma on dystans czasowy. Jeżeli w nich uczestniczył, to w jego narracji pojawia się subiektywizm oraz brak chłodnej analizy. Tak właśnie jest w przypadku opisywania zdarzeń sprzed 20–30. lat. W podręcznikach szkolnych do historii jeszcze w latach 70. XX wieku nie zamieszczano materiału faktograficznego odnoszącego się do czasów z nieodległej przeszłości. Obecnie jest już inaczej. Podręczniki szkolne do historii najnowszej są doprowadzane do wydarzeń sprzed kilku laty. I tu pojawia się problem: Czy jest to spisywanie dziejów czy też ich opisywanie? Dobra praktyka z przeszłości wymagała od autorów podręczników zachowania przez nich maksimum dystansu do omawianych wydarzeń. Autorzy najnowszych podręczników do historii niekiedy przekraczają granicę między edukacyjną narracją podręcznikową a publicystyką. Zamiast ograniczyć się do prezentacji faktów historycznych posługują się perswazją, narzucając czytelnikowi swój punkt widzenia.

Czytając najnowsze polskie podręczniki do historii niedojrzały odbiorca, jakim jest uczeń w wieku 13–18 lat, zmuszany jest do przyjęcia zdecydowanie jednoznacznej prezentacji obrazu opisywanej przeszłości. Za sprawą narracji podręcznikowej zostaje on poddany perswazji niedopuszczającej innej oceny wydarzeń. Prawie pięćdziesiąt lat powojennych dziejów polskich oraz bloku wschodniego zostało mu zaprezentowanych jedynie jako dominacja władzy komunistycznej oraz dominacja ZSRR, jakby przez cały ten czas nic pozytywnego w Polsce oraz w pozostałych państwach się nie wydarzyło. Zarzut pod adresem niektórych autorów podręczników szkolnych do historii nie odnosi się do ich oceny wydarzeń, gdyż ta jest zdecydowanie negatywna, ale do sposobu narracji – pisanie z wykorzystaniem środków retoryki w celu realizacji postawionej na samym początku tezy, którą jest negacja i odrzucenie.

Wracając do zasadniczego tematu niniejszego artykułu, to w pierwszej kolejności korekty i doprecyzowania wymaga poprawność stosowanego wyrażenia: „Jesień Ludów” czy też „Jesień Narodów”. Widać, że sami autorzy analizowanych podręczników mieli z tym kłopot, niekiedy dowolnie posługując się to jednym to drugim stwierdzeniem, bez wyraźnego uzasadnienia. Drugą kwe-

---

⁵⁹ D. Stola, 2012, s. 216; A. Brzozowski, G. Szczepański, 2012, s. 307.

ścią jest chronologia i symbolika wspomnianych wydarzeń. Co dla historyka powinno być ważniejsze: poprawność historyczna czy też polityczna, a może wizerunkowa? Jest to pytanie retoryczne, niewymagające odpowiedzi. Niestety uczeń, czytając podręczniki do historii, nie zawsze do końca poprawnie mógł wskazać początki „Jesieni Narodów”, o czym zostało wspomniane wyżej.

Współczesna historyczna edukacja szkolna nakierowana jest na kształcenie umiejętności. Szkoła ma nie tylko wyposażyć ucznia w wiedzę, ale przede wszystkim w biegłość dokonywania charakterystyki, analizy oraz oceny przeszłości. Niektórzy autorzy podręczników zrozumieli te zalecenia nazbyt dosłownie, odchodząc od faktografii (ograniczając się do podawania bardzo zdawkowych informacji) na rzecz narzucania czytelnikowi gotowych ocen wydarzeń. Stąd wypływa wniosek, iż wiedza na temat „Jesieni Narodów” uczniów kończących swoją regularną edukację historyczną w oparciu o analizowane podręczniki szkolne nie była zbyt wielka i dogłębna.

Bibliografia

Źródła drukowane

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. z 2009 r., nr 4, poz. 17.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. z 2012 r., poz. 977.

Opracowania

Brzozowski A., Szczepański G., 2012, *Ku współczesności. Dzieje najnowsze 1918–2006. Podręcznik do historii dla klasy I szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy*, Warszawa.

Burda B., Halczak B., Józefiak R.M., Roszak A., Szymczak M., 2012, *Odkrywamy na nowo. Historia. Historia najnowsza. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy*, Gdynia.

Dolecki R., Gutowski K., Smoleński J., 2012, *Po prostu historia. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy*, Warszawa.

Kłaczek J., Zielińska A., 2015, *Zrozumieć przeszłość. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres rozszerzony, cz. 4*, Warszawa.

Kłosowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.

Kozłowska T. Z., Unger I., Zając S., 2012, *Historia. Poznajemy przeszłość. Dzieje najnowsze. Szkoła ponadgimnazjalna. Zakres podstawowy*, Toruń.

Lazari de A., 2009, *Polskie i rosyjskie problemy z rosyjskością*, Łódź 2009.

Roszak S., Kłaczek J., 2012, *Poznać przeszłość. Wiek XX, Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy*, Warszawa.

Stoła D., 2012, *Historia. Wiek XX, Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy*, Warszawa.

Szczepański J., 1999, *Reformy, rewolucje, transformacje*, Warszawa.

Ustrzycki J., 2013, *Historia. Ciekawi świata. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy*, Gdynia.

Zajac S., 2012, *Teraz historia. Szkoła ponadgimnazjalna. Zakres podstawowy*, Toruń 2012.

http://www.men.gov.pl/podreczniki/wykaz_dopuszczone_lista1.php